

عوامل افزایش جمعیت کیفری ناشی از بازداشت‌های پیش از محاکمه

محمد آشوری*

جمال انصاری**

چکیده

جمهوری اسلامی ایران از حیث شمار جمعیت کیفری، هشتمین و از حیث تعداد بازداشت‌های پیش از محاکمه نهمین کشور جهان است. افزایش نرخ زندان از ۱۷۲ نفر در سال ۱۳۷۲ به ۲۸۷ نفر در سال ۱۳۹۳ و همچنین افزایش نرخ بازداشت پیش از محاکمه از ۳۹ به ۷۲ نفر در مدت یاد شده، به‌تنهایی نشانگر این است که ایران دچار افزایش جمعیت کیفری است. رشد فزاینده شمار و نرخ بازداشت‌های پیش از محاکمه یکی از عوامل اصلی افزایش جمعیت کیفری و متعاقب آن ازدحام بیش از حد در زندان‌ها در ایران است. افزایش نرخ بازداشت‌های پیش از دادرسی نیز به نوبه خود ناشی از عوامل متعدد تقنینی و قضایی است. گسترش مداخله حقوق کیفری ماهوی - از طریق جرم‌انگاری حداکثری و حبس‌گرایی افراطی، کنترل موارد ویژه مانند مواد مخدر و کافی نبودن تدابیر غیرحیسی - بزه‌دیده‌مدار بودن سیاست جنایی، کافی نبودن تدابیر غیربازداشتی و جایگزین تعقیب و در نهایت ضعف مقنن در تقنین مقررات مربوط به بازداشت موقت از جمله مهم‌ترین عوامل تقنینی و اتکای بیش از حد و ناکارآمد قضات به مجازات زندان، تمایل دادستان‌ها به کنترل جرم، استفاده حداقلی و محدود از اقدامات غیربازداشتی و ضعف‌های ساختاری و سازمانی قوه قضاییه نیز از عمده‌ترین عوامل قضایی افزایش شمار متهمان منتظر محاکمه می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: بازداشت‌های پیش از محاکمه، افزایش جمعیت کیفری، ازدحام بیش از حد در زندان‌ها، عوامل قضایی، عوامل تقنینی.

* استاد گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه

آزاد اسلامی، تهران، ایران، مسئول مکاتبات
Mashoori@ut.ac.ir

** دانش‌آموخته دکتری گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و

تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
j.ansari.1397@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۷/۲۳

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۲/۲۷

مقدمه

از دحام بیش از حد در زندان‌ها که خود از آثار افزایش جمعیت کیفری است، علاوه بر اینکه مدیریت زندان را با چالش‌های جدی در ارائه خدمات حداقل امنیتی، بهداشتی، پزشکی، اصلاحی، آموزشی، کار و ... مواجه می‌سازد، اصل شخصی بودن مجازات‌ها را نیز کنار گذاشته و کانون خانواده را به عنوان لایه دوم جمعیت متأثر از جمعیت کیفری نشانه رفته است. تبعات اجتناب‌ناپذیر افزایش جمعیت کیفری به حوزه‌های اجتماعی بسنده نکرده، بلکه با تحمیل هزینه‌های گزاف بر دولت‌ها به یک مسأله اقتصادی هم مبدل شده است. به دلیل وجود همین تبعات و چالش‌هاست که ازدحام بیش از حد در زندان‌ها و افزایش جمعیت کیفری را به عنوان یکی از پیچیده‌ترین مسائل نظام عدالت کیفری در جهان می‌شناسند؛ مسأله‌ای که علی‌رغم تلاش‌ها و تحقیقات فراوان، هنوز راه‌حل جامعی برای برون‌رفت از آن معرفی نشده است.

بی‌تردید عوامل متعددی در افزایش جمعیت زندانیان مؤثر هستند؛ عواملی که ترکیب آن از یک کشور به کشور دیگر متفاوت است. بیشترین سهم از تأثیرگذاری بر روی افزایش جمعیت کیفری، از آن افزایش نرخ جرایم است که خود در نابسامانی‌های اقتصادی و اجتماعی ریشه دارد. در این بین، عوامل حقوقی تورم شمار زندانیان را می‌توان به دو دسته کلی عوامل تقنینی و قضایی تقسیم نمود. تورم قوانین کیفری، جرم‌انگاری حداکثری، کیفرگرایی و حبس‌گرایی افراطی، محدود و استثنایی بودن تدابیر غیربازداشتی و جایگزین‌های تعقیب و حبس و کنترل موارد ویژه مانند مواد مخدر از جمله مهم‌ترین عوامل تقنینی و اتکای بیش از حد قضات به کیفر حبس، تقاضای کنترل جرم از سوی دادستان‌ها، استفاده حداقلی از جایگزین‌های تعقیب و مجازات حبس، تأخیر در تحقیق و رسیدگی و گسترش استفاده از بازداشت‌های پیش از محاکمه و صدور حکم قطعی، از جمله اصلی‌ترین عوامل قضایی مسأله افزایش جمعیت کیفری به شمار می‌روند.

در این بین یکی از عوامل اصلی و عمده افزایش جمعیت کیفری، افزایش شمار و نرخ بازداشت‌های پیش از محاکمه است، زیرا تقریباً یک چهارم از ۱۰/۱۰۰/۰۰۰ نفر زندانی در سراسر دنیا - یعنی ۲/۵۰۰/۰۰۰ نفر - را متهمانی تشکیل می‌دهند که هنوز برای آنها حکم قطعی صادر نشده است^۱ و آمار بازداشت‌های پیش از محاکمه در ایران نیز از همین الگو تبعیت می‌کند، چه اینکه تقریباً ۲۵٪ از جمعیت کل زندانیان کشور را متهمان تحت قرار تشکیل داده‌اند.^۲ با این وصف یکی از مهم‌ترین تدابیر برای کاهش

1. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), Handbook on Strategies to Reduce Overcrowding in Prison, New York, U. N Office at Vienna, 2013, p. 7.

۲. ۵۵/۰۰۰ نفر از ۲۲۵/۶۲۴ نفر بر اساس:

جمعیت کیفری کل، شناخت عوامل افزایش شمار بازداشت‌شدگان و سپس تعریف راهکارهایی برای کاهش نرخ آن است. بنابراین در این مقاله تلاش می‌گردد تا ضمن بیان مفهوم ازدحام بیش از حد در زندان‌ها و افزایش جمعیت کیفری از یک طرف و بازداشت پیش از محاکمه از طرف دیگر، از رهگذر توصیف و بررسی اجمالی اطلاعات موجود (که از منابع کتابخانه‌ای و مجازی به ویژه پورتال مرکز مطالعات بین‌المللی زندان استخراج شده و متکی به اطلاعات مستند و قابل اطمینان می‌باشند) و تبیین رویه‌های موفق، عوامل افزایش بازداشت‌های پیش از دادرسی شناسایی و راهکارهایی برای برون‌رفت از آن معرفی گردد.

بی‌توجهی به مسأله بازداشت‌های پیش از محاکمه به عنوان یکی از پیچیده‌ترین چالش‌های نظام عدالت کیفری می‌تواند افزایش جمعیت کیفری را تشدید نموده و احتمال نقض حقوق متهمان در مراحل تحقیق و دادرسی را افزایش دهد. این مسائل، ضرورت پرداختن به این موضوع را دو چندان کرده است.

هدف از این پژوهش، ضمن بیان وضعیت جمعیت کیفری در ایران و جهان با تأکید بر شمار و نرخ بازداشت‌های پیش از محاکمه، شناسایی عوامل اصلی افزایش جمعیت کیفری ناشی از این بازداشت‌ها و در نهایت معرفی راهکارهای تقنینی و قضایی مبتنی بر بهره‌گیری از تجربه‌های موفق دنیا برای خروج از این بحران می‌باشد.

در این مقاله به این سؤالات اساسی پاسخ داده می‌شود که عوامل تقنینی افزایش بازداشت‌های پیش از محاکمه که به افزایش جمعیت کیفری می‌انجامد، کدامند؟ عوامل قضایی رشد شمار و نرخ بازداشت‌ها چیست؟ و در نهایت چه راهکارهایی برای کاهش شمار و مدت زمان بازداشت‌های پیش از دادرسی وجود دارد؟ در پاسخ به این سؤالات می‌توان گفت که گسترش مداخله حقوق کیفری از طریق جرم‌انگاری حداکثری، حبس‌گرایی افراطی و کنترل موارد ویژه مانند جرایم مرتبط با مواد مخدر، بزه‌دیده مدار بودن سیاست جنایی و کافی نبودن تدابیر غیر بازداشتی از جمله مهم‌ترین عوامل تقنینی و از طرف دیگر، تمایل دادستان‌ها برای کنترل جرم و استفاده حداقلی از جایگزین‌های تعقیب در کنار مشکلات ساختاری قوه قضاییه از مهم‌ترین عوامل قضایی افزایش بازداشت‌های پیش از محاکمه به شمار می‌آیند و برای خروج از این بحران، ضمن بهره‌گیری از تجربه‌های موفق دنیا لازم است پس از اصلاح سیاست جنایی و اصلاح قوانین کیفری راجع به بازداشت‌های پیش از محاکمه و آموزش قضات دادگستری به ویژه دادستان‌ها، در انتخاب پاسخ مناسب به بزه و انحراف، بیش از پیش بر شیوه‌های اجتماعی - نسبت به پاسخ‌های دولتی و قهرآمیز - تمرکز نماییم.

۱. مفهوم «ازدحام بیش از حد در زندان‌ها»^۱ و افزایش «جمعیت کیفری»^۲

علی‌رغم تلاش‌های فراوان، تعریف دقیق و یا استاندارد جهانی پذیرفته‌شده‌ای در مورد مفهوم ازدحام بیش از حد در زندان‌ها وجود ندارد.^۳ رفع این خلأ به حدی ضروری است که برخی اسناد بین‌المللی - مانند اعلامیه سالوادور به عنوان نتیجه یکی از پنج کارگاه رسمی کنگره دوازدهم سازمان ملل متحد برای پیشگیری از جرم و عدالت کیفری که در سال ۲۰۱۰ در برزیل برگزار شد - کشورهای عضو را به تلاش برای تعریف شفاف از ازدحام در زندان ملزم کرده‌اند.^۴

این مشکل حتی در اسناد منطقه‌ای و جزئی‌تر هم دیده می‌شود. به عنوان نمونه در توصیه‌نامه ۲۲ (۹۹) R هیأت وزیران شورای اروپا که در سال ۱۹۹۹ به تصویب رسیده و به طور ویژه به ازدحام در زندان و تورم جمعیت زندانیان پرداخته نیز تعریف روشنی از شلوغی بیش از حد ارایه نشده و صرفاً به بیان این نکته که افزایش جمعیت کیفری از نقطه نظر حقوق بشر و مدیریت نهادهای کیفری، چالشی بزرگ برای نظام عدالت کیفری می‌باشد، بسنده شده است.^۵ با این وصف در اسناد، پژوهش‌ها و رویه‌های قضایی، معیارهای متفاوتی جهت احراز ازدحام در نظر گرفته شده است. به عنوان نمونه طبق معیار «حداقل فضا»^۶ در آرای دادگاه اروپایی حقوق بشر در مورد استاندارد حداقل فضای لازم برای هر زندانی به معیار وضع شده توسط «کمیته پیشگیری از شکنجه و رفتارها یا مجازات‌های غیرانسانی و اهانت‌آمیز»^۷ استناد و در نهایت مساحت ۷ متر برای هر زندانی به عنوان حداقل فضای استاندارد در نظر گرفته شده است. معیار دیگر، معیار «ظرفیت زندان»^۸ می‌باشد که بر اساس آن ازدحام در زندان‌ها را زندانیانی رقم می‌زنند که تعدادشان بیشتر از حداکثر ظرفیت پذیرش یک زندان است. رویکرد اصلی اسناد و رویه‌های بین‌المللی در مسأله تعریف ازدحام در زندان‌ها، بیشتر منطبق بر معیار «مجموعه شرایط»^۹ است که ترکیبی از معیارهای کمی حداقل فضا و ظرفیت و کیفی شرایط اساسی می‌باشد.^{۱۰} به بیان دیگر در این مقیاس، هر جا فضای حداقلی در

1. Prison Overcrowding
2. Penal Population
3. European Committee on Crime Problems (CDPC), White Paper on Prison Overcrowding, Strasbourg, PC-CP, 2015, p. 3.
4. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), Op. cit., p. 4.
5. Recommendation No. R (99)22, concerning prison overcrowding and prison population inflation, CE, Committee of Ministers, 1999.
6. Minimum Space
7. The European Committee for prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or punishment (CPT)
8. Prison capacity
9. Totality Conditions
۱۰. آلبرشت، هانس یورک، ازدحام در زندان‌ها، ترجمه دکتر حسین غلامی، چاپ اول، نشر میزان، ۱۳۹۵، ص. ۱۹.

دسترس نباشد یا امکان ارایه خدمات انسانی به خطر افتاده باشد و یا حتی چنانچه ظرفیت اسمی یا واقعی یک زندان، پر شده باشد، ازدحام قابل احراز است. از سوی دیگر منشأ ازدحام، افزایش جمعیت کیفری است که تغییرات آن از طریق معیار نرخ زندان - که بر اساس هر یک نفر در هر صد هزار نفر جمعیت کل یک کشور محاسبه می‌گردد - تعیین می‌شود.

در حقوق ایران نیز نه تنها تعریفی از «ازدحام در زندان‌ها» و یا «تورم جمعیت کیفری» وجود ندارد، بلکه حتی این اصطلاحات نیز در قوانین اساسی و عادی و مقررات تا قبل از دستورالعمل ساماندهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها مصوب ۱۳۹۲ رئیس قوه قضاییه به کار گرفته نشده بود. اما در خصوص حداقل فضای مناسب زندان در حقوق ایران مقررات مختلفی وجود دارد. در ماده ۷۰ آیین‌نامه اجرایی سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمین و تربیتی کشور مصوب ۱۳۸۴ به استاندارد یک اتاق برای هر محکوم اشاره کرده اما مساحت مشخصی ذکر نشده است. در تبصره یک ماده ۱۳ آیین‌نامه اجرایی بازداشتگاه‌های موقت مصوب ۱۳۸۵ حداقل فضای مسقف بازداشتگاهی برای هر بازداشتی ۷ متر مربع تعیین شده است. در نهایت طبق ماده ۳ آیین‌نامه نحوه تفکیک و طبقه‌بندی زندانیان مصوب ۱۳۸۵، اتاق‌های تک‌نفره جداگانه با فضای حداقل ۱۰ متر مربع را برای زندانیانی که مخل نظم عمومی بوده یا موجب آزار و اذیت دیگر زندانیان شوند در نظر گرفته شده است.

۲. شمار جمعیت کیفری زندان‌ها در ایران و جهان

بر اساس گزارش مؤسسه اروپایی پیشگیری و کنترل جرم وابسته به سازمان ملل متحد، در سال ۲۰۰۰ تعداد زندانیان جهان بیش از ۸/۵۰۰/۰۰۰ نفر بوده^۱ که در سال ۲۰۱۵ به ۱۰/۳۵۰/۰۰۰ نفر افزایش یافته است. با این حساب و با توجه به جمعیت جهان در سال‌های ۲۰۰۰ و ۲۰۱۵، نرخ زندانیان جهان از ۱۴۰ نفر در ۱۰۰/۰۰۰ نفر در یک سال به ۱۴۴ نفر افزایش یافته است.^۲

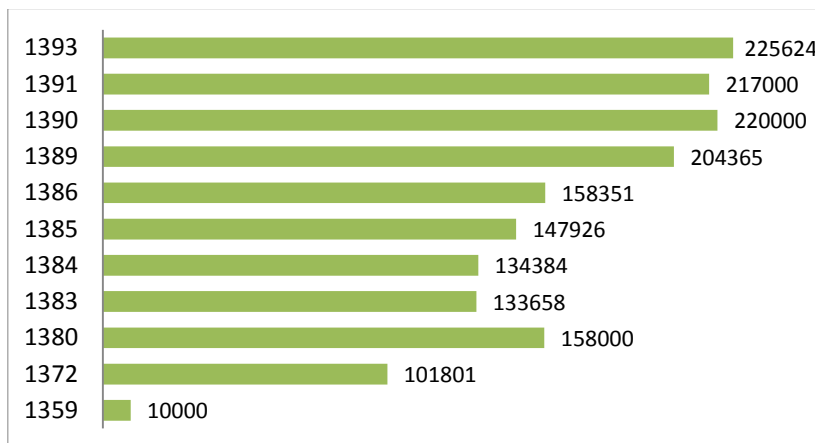
افزایش تعداد کل زندانیان در نهادهای کیفری ایران نیز از ۱۰۱/۸۰۱ نفر در سال ۱۳۷۲ به ۲۲۵/۶۲۴ نفر در سال ۱۳۹۳ و همچنین افزایش نرخ زندانی از ۱۷۲ به ۲۸۷ در مدت مشابه یادشده، به تنهایی گواه معتبری بر وجود مسأله افزایش جمعیت کیفری در این کشور است.^۳

1. Tkachuk, Brian; Walmsley, Roy, World Prison Population: Facts, Trends and Solutions, Helsinki, 2001, p. 4.

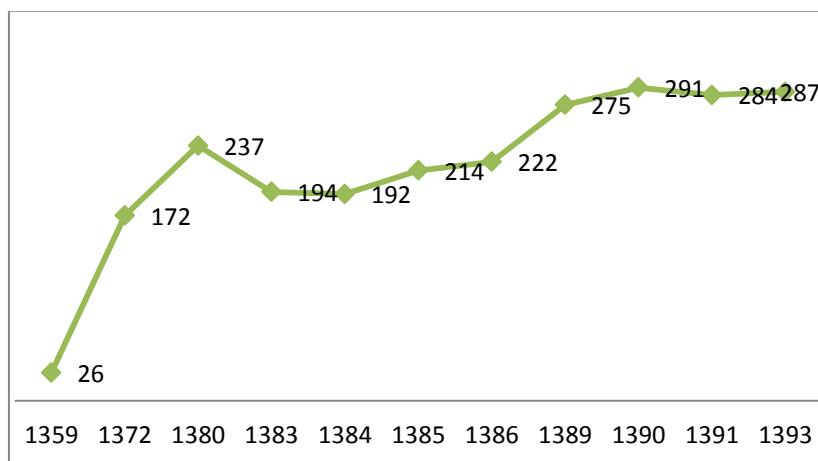
2. Ibid.

3. ICPR, WPB.

Available at, www.prisonstudies.org/country/iran

نمودار شماره ۱ - شماره کل زندانیان ایران از ۱۳۵۹ تا ۱۳۹۳ هجری شمسی^۱

نمودار شماره (۲) - نرخ جمعیت کیفری در ایران از ۱۳۵۹ تا ۱۳۹۳ هجری شمسی

از طرف دیگر در خصوص ازدحام بیش از حد نیز بر اساس آمارهای ICPR، ظرفیت رسمی زندان‌های ایران در دسامبر ۲۰۱۴، گنجایش نگهداری ۱۴۰/۰۰۰ زندانی را داشته^۲ که با توجه به تعداد کل زندانیان ایران در همان تاریخ (یعنی ۲۲۵/۶۲۴ نفر)، نه تنها در ایران با کمبود فضای حداقلی مواجهیم بلکه درصد اشغال زندان‌ها، حداقل به ۱۶۱ درصد رسیده است.

۱. مستخرج از WPB-2016، قابل دسترسی در:

www.prisonstudies.org/resouces/WPPL-11
 2. WPB, Available at: www.Prisonstudies.org/country/iran.

۳. مفهوم و شمار بازداشت‌های پیش از محاکمه

تعاریف متعددی از وضعیت بازداشت پیش از محاکمه و افراد بازداشتی ارائه شده است. در کتاب راهنمای دفتر سازمان ملل متحد درباره جرم و مواد مخدر، بازداشتی به هر فرد مظنون اطلاق می‌شود که در راستای دستور مقامات قضایی [بدون وجود حکم قطعی] به زندان معرفی و در انتظار محاکمه قرار می‌گیرد.^۱ در برخی نظام‌های قضایی، واژه زندانی تنها در مورد کسانی به کار می‌رود که طبق احکام دادگاه‌ها به حبس محکوم شده‌اند. از سایر افرادی که هنوز محاکمه نشده‌اند، تحت عنوان بازداشتی یاد می‌شوند. برای توصیف چنین اشخاصی از عباراتی همچون تحت تحقیقات، تحت رسیدگی، منتظر رسیدگی یا تحت بازداشت استفاده می‌شود.^۲ در نهایت در یک تعریف ساده می‌توان گفت زندانیان قبل از محاکمه، افراد بازداشت شده‌ای هستند^۳ که هنوز در خصوص آنها حکم محکمه صادر نشده و تنها به دلیل تفهیم اتهام از سوی مقامات صالح قضایی و عجز از ارائه تأمین مد نظر و یا به دلیل صدور قرار بازداشت موقت در زندان به سر می‌برند.

از نقطه نظر تحلیل آماری نیز در حالی که طبق آخرین آمار منتشر شده توسط ICPS^۴ در هجدهم ژوئن ۲۰۱۴، شمار بازداشتی‌ها در حدود ۵۶٪ از کشورهای جهان بین ۱۰٪ تا ۴٪ از کل جمعیت کیفری آنها را تشکیل می‌دهد،^۵ ایران نیز با شمار ۵۵/۰۰۰ نفری تحت بازداشت پیش از محاکمه که ۲۵٪ از کل زندانیان را شامل می‌شود، از این حیث در جایگاهی نزدیک به میانگین جهانی قرار دارد.^۶ اما جایگاه ایران از نقطه نظر نرخ بازداشت پیش از محاکمه در وضعیت مطلوبی قرار ندارد، زیرا در حالی که ۵۵٪ از کشورهای جهان دارای نرخ کمتر از ۴۰ نفر بازداشتی در هر ۱۰۰/۰۰۰ نفر جمعیت کل در یک سال می‌باشند،^۷ نرخ جمعیت کنونی در ایران در سال ۲۰۱۰ میلادی، ۵۸ نفر و در سال ۲۰۱۲، ۷۳ نفر در هر ۱۰۰/۰۰۰ نفر در سال بوده است که از نرخ میانگین یاد شده بسیار بالاتر است.^۸ به بیان دیگر نرخ و شمار افراد تحت بازداشت در ایران در مقایسه با سایر کشورها به نسبت جمعیت کل زندانیان در وضعیت

1. United Nations Office on Drugs and Crime, Op. Cit., p. 95.
۲. کویل، آندرو، رویکرد حقوق بشری به مدیریت زندان، ترجمه حسن طغرانگار، نشر وفاق، ۱۳۸۴، ص. ۱۱۵.
3. International center for Prison studies, Guidance Notes on prison reform (5), pre-Trial detention, p. 2. Available at: <http://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/down/oads/gn-8-0.pdf>
4. International center for prison studies
5. Walmsley, Roy, Op. cit., p.1.
6. Ibid, p. 4
7. Ibid, p.1.
8. Ibid.p.4.

- هر چند در بخش ایران در پورتال ICPS (قابل دسترسی در: www.prisonstudies.org/contry/iran) آمار سال ۲۰۱۴ هم قرار دارد اما آمار کلی سال ۲۰۱۴ مرتبط به سراسر دنیا هنوز توسط ICPS بر روی پورتال قرار نگرفته است.

متوسط قرار گرفته اما به نسبت کل جمعیت کشور دچار افزایش شدید جمعیت کیفری می‌باشد. به طور کلی می‌توان علت این امر را در بالا بودن جمعیت کیفری کل ناشی از عوامل تقنینی، قضایی و ... جستجو کرد.

جدول شماره ۱ - کشورهای دارای بیشترین زندانی منتظر محاکمه طبق آمار ۲۰۱۴ - ICPS^۱

ردیف	کشور	تعداد بازداشتی
۱	آمریکا	۴۸۰/۰۰۰
۲	هند	۲۵۵/۰۰۰
۳	چین (تخمینی)	۲۵۰/۰۰۰
۴	بزریل	۱۹۵/۰۰۰
۵	روسیه	۱۱۶/۰۰۰
۶	مکزیک	۱۰۷/۰۰۰
۷	فیلیپین	۷۰/۰۰۰
۸	تایلند	۶۶/۰۰۰
۹	ایران	۵۵/۰۰۰

طبق آخرین آمار ICPS، جمهوری اسلامی ایران از حیث شمار افراد بازداشت‌شده (با احتساب کشور چین که آمار آن به طور تخمینی اعلام شده است) در رتبه نهم دنیا قرار گرفته که نشان دهنده ازدحام و افزایش جمعیت بازداشت پیش از محاکمه می‌باشد^۲ در جدول شماره ۲ به وضوح می‌توان افزایش شمار و نرخ افراد تحت بازداشت در ایران را در طول زمان ملاحظه نمود.

جدول شماره ۲ - افزایش شمار و نرخ بازداشت پیش از محاکمه در ایران^۳

ردیف	سال		جمعیت کل کشور (میلیون نفر)	جمعیت کل زندانیان (نفر)	شمار کل بازداشت‌شدگان (نفر)	درصد بازداشت‌شدگان نسبت به جمعیت کل زندانیان	نرخ بازداشت پیش از محاکمه (در هر ۱۰۰/۰۰۰ نفر جمعیت کل کشور)
	شمسی	میلادی					
۱	۱۳۷۲	۱۹۹۳	۶۵	۱۰۱۸۰۱	۲۵۲۴۸	%۲۴/۸	۲۹
۲	۱۳۸۹	۲۰۱۰	--	۲۰۴۳۶۵	۴۲۹۰۰	۲۵/۷	۵۸
۳	۱۳۹۰	۲۰۱۲	۷۵/۶۸	۲۲۰۰۰۰	۵۵۰۰۰	%۲۵	۷۳
۴	۱۳۹۳	۲۰۱۴	۷۸/۵۹	۲۲۵۶۲۴	۵۶۶۵۰	%۲۵/۱	۷۲

1. Ibid, p.1.

۲. ن.ک. جدول شماره ۱.

۳. استخراج‌شده از گزارش اول (30/1/2008) و دوم (18/jun/2014) ICPS مرکز بین‌المللی مطالعات زندان قابل دسترسی در:

www.prison studies.org/news/close-three-million-people-pre-trial-detention-worldwide-new-report-1st-edition.

۴. عوامل افزایش جمعیت کیفری ناشی از بازداشت‌های پیش از محاکمه در ایران

با اندک تأملی در آمارهای مربوط به جمعیت کیفری در ایران، متوجه افزایش این جمعیت ناشی از بازداشت‌های پیش از محاکمه خواهیم شد. شمار کلی بازداشت‌شدگان در نظام عدالت کیفری ایران از ۲۵۲۴۸ نفر در سال ۱۳۷۲ به ۵۶۶۵۰ نفر در سال ۱۳۹۳ افزایش یافته و همچنین نرخ بازداشت پیش از محاکمه نیز در همین دوره زمانی از ۳۹ به ۷۲ رسیده است. در حال حاضر از هر ۴ نفر زندانی یک نفر تحت بازداشت و منتظر محاکمه است.^۱

به طور کلی عوامل افزایش شمار و نرخ بازداشت پیش از محاکمه را به عنوان یکی از عوامل افزایش جمعیت کیفری کل باید در عوامل تقنینی و عوامل قضایی جستجو کرد^۲ که در ادامه به طور مجزا هر یک از این عوامل را بررسی خواهیم نمود.

۴-۱. عوامل تقنینی افزایش بازداشت‌های پیش از محاکمه در ایران

اصولاً هر گونه اقدام قضایی محدودکننده یا سالب آزادی، به حکم قانون و بر طبق مقررات ممکن خواهد بود و این قانون و سیاست‌های جنایی قانون‌گذاران است که خط مشی اصلی را تعیین می‌نماید. بنابراین هر قدر الگوی مدنظر مقنن در فرآیند تحقیق و دادرسی کیفری به قواعد کنترل جرم،^۳ سخت‌گیری و عوام‌گرایی کیفری و نظریات مبتنی بر سزادهی و بازدارندگی نزدیک‌تر و از الگوهای دادرسی منصفانه، عدالت ترمیمی و ... دورتر باشد، شاهد اقدامات بازداشتی بیشتری خواهیم بود. در ادامه با اذعان به تأثیرگذاری سیاست‌های جنایی ماهوی بر وضعیت حقوق کیفری شکلی و از جمله قرارهای تأمین کیفری، عوامل تقنینی را از منظر ماهوی و شکلی بررسی خواهیم کرد.

۴-۱-۱. گسترش مداخله حقوق کیفری ماهوی

عدم اعتقاد عملی به حبس‌زدایی و جرم‌زدایی و اعمال سیاست سخت‌گیری کیفری در عمل، کنترل موارد ویژه مانند جرایم مرتبط با مواد مخدر و نهایتاً ناکافی

۱. آمارها طبق جدول شماره ۲ بیان گردیده است.

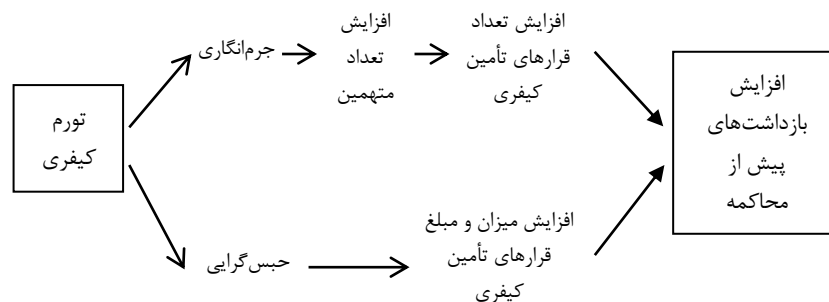
۲. عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ... نیز در افزایش شمار بازداشت‌های پیش از محاکمه و به طور کلی در افزایش جمعیت کیفری زندان‌ها تأثیر فراوانی دارند که در این مقال نمی‌گنجد و به دلیل فقدان ماهیت حقوقی از بیان آنها صرف نظر می‌گردد. به عنوان نمونه عجز متهمان از تودیع وثیقه به دلیل فقر اقتصادی یکی از مهم‌ترین عوامل افزایش بازداشت‌های پیش از محاکمه است. برای مطالعه بیشتر در خصوص عوامل اقتصادی، اجتماعی و ... ر.ک: معصومی، زیبا، «تبیین اصول و معیارهای طراحی فضاهای بازداشتگاهی شهری»، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۴۰، پاییز ۱۳۹۴، ص. ۲۱۵.

۳. ر.ک. قباچی، حسام؛ دانش‌ناری، حمیدرضا، «الگوهای دوگانه فرایند کیفری: کنترل جرم و دادرسی منصفانه»، مجله آموزه‌های حقوق کیفری، شماره ۴، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، صص. ۱۸۴-۱۶۷.

بودن تدابیر غیر حبسی - به معنای عدم توفیق در سیاست‌های جایگزین حبس - از جمله مهم‌ترین نمودهای گسترش مداخله حقوق کیفری ماهوی در ایران است که به شرح زیر تبیین می‌گردد:

۴-۱-۱-۱. جرم‌انگاری و حبس‌گرایی

بدیهی است در شرایط تورم قوانین کیفری، جرم‌انگاری افراطی از طریق افزایش تعداد متهمان، تعداد قرارهای تأمین کیفری را افزایش خواهد داد و از طرف دیگر حبس‌گرایی حداکثری - با لحاظ ضرورت تناسب مبلغ قرارهای تأمین با نوع و میزان مجازات - در بسیاری موارد افزایش میزان و مبلغ این قرارها را به دنبال خواهد داشت. نتیجه منطقی این تأثیرات، افزایش احتمال بازداشت پیش از محاکمه خواهد بود.^۱

شکل شماره ۱ - تأثیر تورم قوانین کیفری بر افزایش شمار بازداشت‌های پیش از محاکمه

لایحه قضازدایی و حذف برخی عنوان‌های مجرمانه از قوانین مدت زیادی است که در دستور کار قوه قضاییه قرار داد و طی آن در راستای سیاست‌های جرم‌زدایی مقرر در قوانین توسعه کشور و توسعه قضایی به شرحی که گذشت، پیشنهاد گردیده است که برخی عناوین مجرمانه در خصوص جرایم زیست محیطی،^۲ شیلات و منابع طبیعی، جرایم امور پزشکی، بهداشتی، درمانی و دامپزشکی، جرایم امور اقتصادی، دارایی و بازرگانی، جرایم مربوط به کار و امور اجتماعی، حمل و نقل و نظام مهندسی معدن و ساختمان، مقررات مربوط به ثبت اسناد و املاک و مقررات مربوط به ثبت احوال که به نظر می‌رسد امکان عقب‌نشینی حقوق کیفری در مورد آنها وجود دارد، مشمول جرم‌زدایی

۱. برای مطالعه بیشتر در خصوص جرم‌زدایی و حبس‌زدایی در ایران ر.ک. زارعی محمودآبادی، محمود، زندان‌زدایی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۲؛ داودی گرمارودی، هما، «اندیشه‌های مجازات و عوامل موثر بر حجم جمعیت کیفری»، مجموعه مقالات همایش راهکارهای کاهش جمعیت کیفری، چاپ اول، بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۸۶، صص. ۶۴-۴۷.

۲. بدیهی است جرم‌زدایی از جرایم زیست محیطی، با توجه به شرایط حاد محیط زیست در ایران، به تخریب بیش از پیش آن خواهد انجامید.

گردد. بهترین فرصت برای این کار، زمان بررسی و تصویب قانون مجازات اسلامی - از طریق یکپارچه‌سازی قوانین - بود که نه تنها این اتفاق رخ نداد بلکه در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ مواردی از جرم‌انگاری جدید هم - مانند جرم دانستن بغی و افساد فی الارض^۱ - به وقوع پیوست.

علاوه بر جرم‌انگاری‌های جدیدی که در قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ رخ داد، تصویب چند قانون کیفری دیگر در دهه ۱۳۹۰ نیز تعدادی عناوین مجرمانه جدید را به سیاهه عناوین جزایی کشور اضافه نمود. تشدید مجازات قاچاق کالای ممنوع^۲ نسبت به کالای مجاز و جرم‌انگاری و تشدید مجازات قاچاق سازمان‌یافته و حرفه‌ای و تعیین مجازات حبس برای تمام انواع قاچاق حرفه‌ای^۳ - حتی در خصوص موارد قاچاق کالاهای مجاز و مجاز مشروط - در قانون مبارزه با قاچاق کالا و ارز مصوب سال ۱۳۹۲، (که ضرورت‌های اقتصادی و مبارزه با فساد توجیه‌گر آن بوده و هست). جرم‌انگاری ایجاد ممانعت و مزاحمت در برابر اجرای امر به معروف و نهی از منکر و تعیین مجازات حبس برای آن در قانون حمایت از آمران به معروف و ناهیان از منکر مصوب سال ۱۳۹۴^۴ از جمله موارد جرم‌انگاری و حبس‌گرایی در دهه ۱۳۹۰ می‌باشد که عمدتاً فاقد سابقه تقنینی بوده و احتمال بازداشت‌های پیش از دادرسی را افزایش می‌دهد.

۴-۱-۱-۲. سخت‌گیری کیفری در قوانین ماهوی

جرم‌انگاری برخی افعال در قوانینی همچون قانون اصلاح قانون نحوه مجازات اشخاصی که در امور سمعی و بصری فعالیت غیرمجاز می‌کنند مصوب ۱۳۷۲، قانون اصلاح قانون مبارزه با مواد مخدر مصوب ۱۳۸۹ و طرح تشدید مبارزه با جرایم خشونت‌بار نمونه‌هایی از سخت‌گیری کیفری مقنن ایرانی در حوزه‌های خاص و در پی مطالبه عمومی مردم در یک زمان خاص هستند.^۵

۴-۱-۱-۳. کنترل موارد ویژه (جرایم مرتبط با مواد مخدر)

ممکن است در یک کشور، قانون‌گذار بر اساس سیاست جنایی خاص خود با جرم‌انگاری برخی انحرافات مانند اعتیاد به مواد مخدر، سعی در کنترل این موارد ویژه

۱. موضوع فصل نهم از بخش دوم کتاب دوم قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲.
۲. در بندهای پ و ت ماده ۲۲ قانون مبارزه با قاچاق کالا و ارز مصوب ۱۳۹۲ برای قاچاق کالای ممنوع بر حسب ارزش ریالی کالاهای قاچاق، به ترتیب شش ماه تا دو سال و دو سال تا پنج سال حبس در نظر گرفته شده است.
۳. مواد ۲۸ و ۲۹ قانون مبارزه با قاچاق کالا و ارز مصوب ۱۳۹۲.
۴. ماده ۹: «... ایجاد هر نوع مانع و مزاحمت که به موجب قانون جرم شناخته شده است، علاوه بر مجازات مقرر، موجب محکومیت به حبس تعزیری یا جزای نقدی درجه هفت می‌گردد...»
۵. برای مطالعه بیشتر در خصوص سیاست سخت‌گیری کیفری و تحلیل قوانین یاد شده، ر.ک. طاهری، سمانه، سیاست کیفری سخت‌گیرانه، چاپ اول، نشر میزان، ۱۳۹۲، صص. ۱۸۰-۱۶۷.

داشته باشد که این جرم‌انگاری با توجه به کثرت متهمان مرتبط با آن، به طور منطقی احتمال افزایش بازداشت‌های پیش از دادرسی را به دنبال خواهد داشت.

حسب آمارهای رسمی موجود، بیش از ۴۰٪ کل زندانیان کشور را زندانیان جرایم مواد مخدر تشکیل می‌دهند.^۱ علت این امر سیاست جنایی قانون‌گذار ایرانی برای کنترل مورد ویژه مواد مخدر و مبارزه با عرضه و تقاضای آن است.

۴-۱-۲. عوامل تقنینی در مقررات شکلی

سیاست جنایی مبتنی بر کنترل جرم و متاثر از عوام‌گرایی کیفری در عرصه قوانین شکلی هم، افزایش جمعیت کیفری را از طریق بازداشت‌های پیش از محاکمه به همراه خواهد داشت. تقویت جنبه‌های حمایت از حقوق بزه‌دیده، کافی نبودن تدابیر غیر بازداشتی و عدم لحاظ واقعیت‌ها در خصوص بازداشت موقت از مهم‌ترین عوامل تقنینی مؤثر در افزایش بازداشت‌های پیش از محاکمه می‌باشد:

۴-۱-۲-۱. سیاست جنایی بزه‌دیده مدار^۲

«تضمین حقوق بزه‌دیده برای جبران ضرر و زیان وی»، به عنوان یکی از اهداف قرارهای تأمین کیفری در ماده ۲۱۷ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ احصاء گردیده،^۳ امری که در قوانین قبلی آیین دادرسی کیفری فاقد سابقه است.^۴ در ماده ۲۱۹ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ نیز شرط «تقاضای شاکی» جهت تأثیر میزان ضرر و زیان در مبلغ قرار تأمین کیفری حذف گردیده و به بیان دیگر «مبلغ وجه التزام، وجه الکفاله و وثیقه نباید در هر حال از خسارت وارد به بزه‌دیده کمتر باشد...» مقررات یادشده تصویری آشکار از تقویت سیاست جنایی بزه‌دیده‌مدار می‌باشد که به نوبه خود جنبه‌های تسامح صفر و سخت‌گیری کیفری را به دنبال خواهد داشت. منوط شدن تمام جایگزین‌های تعقیب به تضمین یا تأمین حقوق بزه‌دیده نیز از نشانه‌های آشکار بزه‌دیده‌مداری در مقررات شکلی کیفری است.

۱. ستاد مبارزه با مواد مخدر، کتاب سال ۱۳۹۱ ستاد مبارزه با مواد مخدر، چاپ اول، انتشارات ریاست جمهوری، ۱۳۹۱، ص. ۱۲۶؛ همچنین آمار اعلامی توسط رئیس سازمان زندان‌ها در تاریخ ۱۳۹۵/۶/۲۰، قابل دسترسی در:

<http://www.asriran.com/fa/news/492970/70>

2. Victim-Oriented Criminal Policy

۳. «به منظور دسترسی به متهم و حضور به موقع وی، جلوگیری از فرار یا مخفی شدن او و تضمین حقوق بزه‌دیده برای جبران ضرر و زیان وی بازپرس پس از تفهیم اتهام و تحقیق لازم، در صورت وجود دلایل کافی، یکی از قرارهای تأمین زیر را صادر می‌کند...»

۴. در ماه ۱۲۸ قوانین موقتی محاکمات جزایی مصوب ۱۳۹۰، جلوگیری از فرار و یا مخفی شدن متهم و در ماده ۱۳۲ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۷۸، دسترسی به متهم و حضور به موقع وی در موارد لزوم و جلوگیری از فرار یا پنهان شدن یا تبانی با دیگری، به عنوان اهداف قرار تأمین کیفری ذکر شده بود.

۴-۱-۲. کافی نبودن «تدابیر غیر بازداشتی»^۱ و «جایگزین‌های تعقیب»^۲

در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ تدابیر بازداشتی متعددی از جمله قرار نظارت قضایی،^۳ قرار بایگانی پرونده،^۴ قرار تعلیق تعقیب^۵ و ... پیش‌بینی شده اما مقررات ناظر بر این نهادها به گونه‌ای استثنایی تدوین شده و صرفاً جرایم تعزیری درجه ۷ و ۸ را شامل می‌شود، پس در عمل امکان استفاده از آنها به طور گسترده وجود ندارد. به بیان دیگر گویی مقنن اصل تدابیر جایگزین بازداشت پیش از محاکمه را پذیرفته اما نظر به اعمال گسترده آن نداشته بلکه عملاً به اصل حداقل بودن استفاده اعتقاد داشته است.

۴-۲-۳. بازداشت موقت در قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ (حذف

موارد نادر و الحاق موارد مبتلا به)

هر چند قانون‌گذار در زمان تدوین مقررات مواد ۲۳۷ و ۲۳۸ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ - به جای مواد ۳۲ و ۳۵ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۷۸ - اصل عدم جواز صدور بازداشت موقت (جز در موارد ضروری) را جایگزین اصل اختیاری یا الزامی بودن (جواز) آن نموده که این امر در راستای روزآمدسازی قوانین شکلی و کاهش توسل به این نهاد سخت‌گیرانه است اما حقیقت این است که افزایش تعداد بازداشت‌های پیش از محاکمه، ممکن است نتیجه عملی این تغییرات باشد، زیرا صرف نظر از مواردی همچون جرایم با مجازات سلب حیات، حبس ابد، قطع عضو و جرایم سرقت، کلاهبرداری، ارتشا، اختلاس و ... که در هر دو قانون آیین دادرسی (مصوب ۱۳۷۸ و ۱۳۹۲) مشترک است، مواردی که در قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ از شمول قرار بازداشت موقت حذف و خارج گردیده - مانند جرایم درجه ۶ و خفیف‌تر ضد امنیت داخلی و خارجی، مهلت شش روزه جهت ارایه بینه در قتل عمد و جرایم عمدی دارای ۳ تا ۵ سال حبس - مواردی بسیار نادر هستند اما جرایمی که به شمول امکان صدور بازداشت موقت در قانون اخیر التصویب الحاق گردیده - مانند جنایات عمدی علیه تمامیت جسمانی که میزان دیه آنها ثلث دیه کامل یا بیشتر از آن است، ایجاد مزاحمت و آزار و اذیت بانوان و اطفال و تظاهر و قدرت‌نمایی و ایجاد مزاحمت به وسیله چاقو یا هر نوع اسلحه و همچنین شرط جدید مندرج در بند پ ماده ۲۳۸ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ - آزاد بودن متهم مخل نظم عمومی، به خطر افتادن جان شاکی یا شهود یا خانواده آنان و خود متهم

1. Non-detention measures
2. Alternatives to prosecution

۳. تبصره ۱ ماده ۲۴۷ ق.آ.د.ک مصوب سال ۱۳۹۲.

۴. ماده ۸۰ ق.آ.د.ک مصوب سال ۱۳۹۲.

۵. ماده ۸۱ ق.آ.د.ک مصوب ۱۳۹۲.

باشد - اگر چه از موارد مبتلابه می‌باشند، لیکن نتیجه منطقی از وضعیت بیان شده، امکان افزایش بازداشت‌های پیش از محاکمه است.

۲-۴. عوامل قضایی افزایش بازداشت‌های پیش از محاکمه در ایران

هر چند خط مشی‌های اصلی به ویژه در امور شکلی کیفری، توسط قوه مقننه تعیین می‌شود اما دیدگاه و نحوه عملکرد مدیران قضایی و قضات هم بسیار تعیین‌کننده است. رأی وحدت رویه شماره ۷۴۶ - ۱۳۹۵ در خصوص مقید نبودن اعمال مجازات‌های جایگزین حبس به رضایت شاکی موضوع ماده ۶۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، نمونه‌ای بارز از نقش اثرگذار جامعه قضایی در پر کردن خلأهای تقنینی است. علاوه بر رویه‌های قضایی، بی‌شک ساختار و وضعیت سازمانی قوه قضاییه هم بر وضعیت جمعیت کیفری مؤثر خواهد بود. عوامل قضایی افزایش شمار و نرخ بازداشت‌های پیش از محاکمه به شرح زیر قابل بررسی است.

۱-۲-۴. تقاضای دادستان‌ها برای کنترل جرم

تلاش دادستان‌ها و مقامات تعقیب برای کنترل جرایم و واکنش سریع و بازدارنده در برابر رفتارهای مجرمانه از مهم‌ترین عوامل افزایش بازداشت‌های پیش از محاکمه در سراسر جهان است. در راستای تعدیل همین تقاضاست که نظام‌های عدالت کیفری، نوعی نقش نظارتی برای دادگاه‌های کیفری نسبت به قرارهای تأمین منتهی به بازداشت تعریف نموده و از همین رهگذر، مبانی دادرسی منصفانه را تضمین می‌کنند. از طرف دیگر، مدعی‌العموم تکلیف دیگری به نام «احیای حقوق عامه» و حفظ حقوق شهروندی دارد. در اینجا وضعیت دادستان به چیزی شبیه سازمان حمایت از حقوق تولیدکننده و مصرف‌کننده مانند می‌گردد که علی‌القاعده جمع این دو وظیفه (کنترل جرایم و کاهش بازداشت‌های پیش از محاکمه) بسیار دشوار است.^۱

۲-۲-۴. اقدامات بازداشتی به مثابه شمشیر عدلیه

حبس‌گرایی افراطی نه تنها در عقیده قانون‌گذاران کیفری در عمل به وفور یافت می‌شود بلکه در بین مقامات قضایی هم اتکای زیاد و نا کارآمدی به اقدامات حبسی و بازداشتی وجود دارد. علت این امر را باید در دیدگاه‌های مبتنی بر سزادهی و بازدارندگی و به ویژه آثار ناشی از عوام‌گرایی کیفری جستجو کرد.

شهروندان نظم و امنیت را از مقامات قضایی مطالبه می‌کنند. بیشتر مردم به جرم و مجازات فکر می‌کنند و به ویژه در جوامع غیر صنعتی تقاضای وصف ناشدنی از ناحیه

1. United Nations Office on Drugs and Crime, Op. cit., p. 103.

شهروندان برای اعمال مجازات‌های سخت و از جمله حبس از سیستم قضایی وجود دارد^۱ اما شهروندان و حتی سیاستمداران به این نکته اساسی توجه ندارند که کلید کاهش یا افزایش جرایم در دستان قضات نیست و با توجه به واقعیت‌های قانونی، اجتماعی و اقتصادی، فرآیندهای تعیین کیفر، تأثیر محدودی بر نرخ جرایم دارند.^۲

۴-۲-۳. استفاده حداقلی از اقدامات غیربازداشتی

قواعد و شیوه‌های مبتنی بر کنترل جرم با استفاده از تدابیر غیر بازداشتی و جایگزین‌های تعقیب در تعارض بوده و مانع استفاده حداکثری از ظرفیت‌های آن می‌شود. ضمن اذعان به وجود ایرادات قانونی، پس از تصویب قانون آیین دادرسی جدید در سال ۱۳۹۲ و ارایه ۹ مورد از قرارهای تأمین کیفری در ماده ۲۱۷^۳ و همچنین معرفی نهاد نوین و سودمند نظارت قضایی، از مقامات تعقیب انتظار می‌رود با بهره‌گیری از این نهادها در راستای کاهش نرخ ۲۵ درصدی بازداشت پیش از محاکمه اهتمام کنند.

۴-۲-۴. عدم رعایت نصاب حداکثر مدت بازداشت‌های پیش از محاکمه

طبق ماده ۲۴۲ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ «... در هر صورت در جرایم موجب مجازات سلب حیات مدت بازداشت موقت از دو سال و در سایر جرایم از یک سال تجاوز نمی‌کند». نصاب حداکثر مدت بازداشت، طبق تبصره یک مقرر اخیرالذکر «شامل مجموع قرارهای صادره در دادسرا و دادگاه است و سایر قرارهای منتهی به بازداشت متهم را نیز شامل می‌شود». اما در عمل برخی قضات دادسرا به بهانه‌های مختلف - مانند قاعده فراغ دادرسی در فرض اعاده پرونده از دادگاه به دادسرا - نصاب حداکثر یادشده را رعایت نمی‌کنند که در این خصوص نظریه مشورتی شماره ۷/۹۳/۱۴۵۳ مورخ ۱۳۹۳/۶/۲۲ اداره کل حقوقی قوه قضاییه، قاعده فراغ دادرسی را در این فرض صادق ندانسته و معتقد به تکلیف قضات دادسرا جهت اعمال ماده ۲۴۲ و تبصره یک آن می‌باشد.

۴-۲-۵. چالش‌های ساختاری

علاوه بر مسائل قانونی و قضایی، ضعف امکانات و تجهیزات و منابع انسانی نیز می‌تواند به مسأله بازداشت‌های پیش از محاکمه دامن بزند. به عنوان مثال تأخیر در انجام کارشناسی

۱. در یک نظرسنجی بین‌المللی بیش از ۳۴٪ از پاسخ دهندگان، مجازات حبس را برای جرایم موضوع سوال انتخاب کردند. در انگلستان و ژاپن بیش از ۵۰٪ از پاسخ دهندگان کیفر زندان را انتخاب کردند. برای مطالعه بیشتر در این خصوص، رک.

Tkachuk, Brian, Op. cit., p. 21.

۲. رابرتز، جولیان. وی؛ اسلاتز، لورتا. جی؛ ایندرمار، دیوید؛ هاف، مایک، عوام‌گرایی کیفری و افکار عمومی: درس‌هایی از پنج کشور، ترجمه گروهی از پژوهشگران، چاپ اول، نشر میزان، ۱۳۹۲، صص. ۱۳ و ۶۹.

۳. در ماده ۲۱۷ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، هفت مورد قرار التزام، به علاوه قرارهای کفالت وثیقه پیش‌بینی شده است.

و اقدامات و استعلامات ثبتی می‌تواند منجر به بازداشت افراد در نتیجه قرار وثیقه شود، موضوعی که رئیس قوه قضاییه سعی نموده در ماده ۳ دستورالعمل سامان‌دهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری^۱ از طریق استقرار واحدهای ثبتی در دادگستری یا اتصال به سامانه الکترونیکی بر خط، آن را حل نماید. کمبود کادر قضایی نیز مثال دیگری از ضعف سازمانی سیستم قضایی است که می‌تواند از طریق تراکم پرونده‌ها و تأخیر در رسیدگی موجبات افزایش شمار بازداشت‌های پیش از محاکمه را فراهم نماید.

۵. مطالعه روبه‌های قضایی موفق

نظام قضایی کشورهای مختلف جهان با آگاهی از آثار منفی فراوان بازداشت‌های پیش از محاکمه، نوآوری‌ها و تدابیر کارآمدی را جهت برون‌رفت از این چالش پیچیده نظام عدالت قضایی به کار بسته‌اند. این تلاش‌ها اصولاً حول دو محور و هدف اساسی قرار دارد؛ نخست کاهش مدت زمان بازداشت و دوم بهره‌گیری از شیوه‌های جایگزین. در ادامه به عنوان نمونه به برخی از این تدابیر اشاره خواهیم نمود.

۵-۱. لوک عدالتی در هند

یکی از تجربیات موفق در این زمینه «لوک عدالتی»^۲ یا «دادگاه خلق»^۳ است که از سال ۱۹۸۷ بر اساس بند ۳۹ - A قانون اساسی هند در ایالت‌های بیهار^۴ و راجاموندی^۵ و سپس در سراسر هند از طریق سرکشی مستمر مقامات قضایی و تشکیل جلسات رسیدگی به پرونده‌های سبک در زندان، نقش مؤثری در کاهش زمان رسیدگی و کاهش زمان بازداشت پیش از محاکمه ایفا کرده‌اند.^۶ در واقع این طریقه، ریشه در شیوه‌های سنتی حل اختلاف که از طریق «پانچایات»^۷ یا سران قبایل صورت می‌گرفت دارد و مزایایی همچون کاهش هزینه‌های نظام عدالت کیفری، مقید نبودن به مقررات دست‌وپاگیر آیین دادرسی و قطعی بودن احکام دارد.^۸

۱. «رؤسای دادگستری‌ها ترتیبی اتخاذ نمایند تا کارشناسان رسمی دادگستری و نمایندگان ثبت اسناد در واحدهای قضایی مستمر شوند یا از طریق سامانه الکترونیکی برخط (آنلاین) ارتباط برقرار نمایند تا چنانچه نیاز به کارشناسی یا توقیف یا شناسایی یا احراز وثیقه ملکی باشد در وقت یا خارج از وقت اداری به سرعت انجام و از اعزام متهمان به زندان کاسته شود.»

2. Lok Adalat

3. People court

4. Bihar, India.

5. Rajamundy, India.

6. National legal services Authority, Lok Adalat, Available at: <http://halsa.gov.in/lok-adalat>; The legal services Authorities act, 1986, chapter VI, NO 19-22, LOK Adalat, Aailable at: Lawmin – nice – in; V, Karthyaeni and Bhatt, vidhi, LOK Adalat and permanent LOK Adolat: A scope for judicial review? A critical study, Aailed at: <http://www.legalserviceindia.com/articles/lok-a-htm>

7. Panchayat

8. Ibid.

۵-۲. سوزن به جای چاقو (روش‌های جایگزین بازداشت)

میانجی‌گرهای اوگاندایی در مذاکرات صلح بین طرفین اصولاً یک ضرب‌المثل را به کار برده و می‌گویند: باید سوزن برداریم و پارچه آسیب‌دیده را بدوزیم، به جای آنکه چاقو بر داریم و آن را تا آخر پاره کنیم.^۱ این در واقع همان منطق عدالت‌ترمیمی و استفاده از جایگزین‌های بازداشت و حبس است که در صدد ترمیم و بهبود روابط مجرم و قربانی و جبران خسارات تا حد امکان می‌باشد.

۵-۳. گاچاچا^۲ در رواندا (میانجی‌گری گروهی)

گاچاچا - به معنای عدالت در چمن‌زار - شیوه‌ای سنتی از رسیدگی قضایی در کشور رواندا می‌باشد که طی آن گروهی از قضات محلی بدون مشارکت وکلا و محدودیت‌های دادرسی با بهره‌گیری از شهادت دواطلبانه جامعه محلی به رسیدگی می‌پردازند.^۳ این شیوه در واقع تجربه‌ای موفق است که بر اساس آن به پرونده حدود ۱۰۰/۰۰۰ نفر از متهمان (فرعی) به شرکت در کشتار دسته جمعی سال ۱۹۹۴ رواندا رسیدگی شد. مبنای گاچاچا، فراموش کردن تجربه تلخ گذشته و تلاش برای صلح و توسعه است. طراحان اصلی قتل عام‌ها در دادگاه‌های دادگستری محاکمه می‌شوند. محکومین گاچاچا نیمی از محکومیت خود را در زندان سپری کرده و نیم دیگر آن را به خدمات عام‌المنفعه مشغول می‌شوند.^۴

۶. راهکارهایی برای کاهش بازداشت‌های پیش از محاکمه در ایران

علاوه بر ضرورت بهره‌گیری از اسناد و تجربه‌های موفق بین‌المللی و لزوم تحلیل دقیق آمارها و وضعیت فعلی، با توجه به یافته‌های پژوهش حاضر، راهکارهایی به شرح زیر برای دستیابی به نرخ بهینه بازداشت پیش از محاکمه به نظام تقنینی و قضایی کشور پیشنهاد می‌گردد.

۶-۱. راهکارهای تقنینی

- ترسیم سیاست روشن در خصوص بازداشت‌های پیش از محاکمه در برنامه‌های توسعه کشور

1. N.Masamba, Sita; G.wilson, Edangya; D.Ayigale, Aliobe, "From Prison Back Home", Uganda Experience, 4th ed, 2001, p. 4.
2. Gacaca
3. Free dictionary. Available at: <http://www.theFreedictionary.com/gaeaca>
4. Brehm, Hollie Nyseth & Uggen, Christopher & Gasanabo, Jean-Damascene, "Genocide, Justice and Rwandas GACACA Courts", Journal of Contemporary Criminal Justice, vol. 30, 2014, pp. 333-352.

- تبیین دقیق مفهوم ازدحام و افزایش جمعیت کیفری و تعریف اصول و استانداردهای حداقل
- کاهش مداخله حقوق کیفری و بهره‌گیری از ضمانت اجرای غیر کیفری و مقررہ گذاری صنفی
- پرهیز از عوام‌گرایی و سیاست سخت‌گیری کیفری و بهره‌گیری از دیدگاه‌های نوین مانند توافقی‌شدن آیین دادرسی کیفری، عدالت ترمیمی و
- تلاش واقعی برای جرم‌زدایی و حبس‌زدایی از طریق در دستور کار قرار دادن سریع‌تر لایحه قضا‌زدایی و حذف برخی از عناوین مجرمانه
- برنامه‌ریزی دقیق برای کنترل موارد ویژه مانند مواد مخدر و جرایم منافی عفت مبتنی بر مداخله‌های اجتماعی و درمانی
- حذف موانع و محدودیت‌های موجود در تدابیر غیر بازداشتی و اصل بودن جایگزین‌های تعقیب و بازداشت پیش از محاکمه
- اصلاح مقررات بازداشت موقت در راستای کاهش احتمال به کارگیری آن از طریق حذف موارد مبتلا به (مانند جرایم عمدی علیه تمامیت جسمانی)
- افزایش موارد ممنوعیت بازداشت موقت

۲-۶. راهکارهای قضایی

- توجه به بازداشت‌های پیش از محاکمه در تدوین برنامه‌های توسعه قضایی
- پایبندی به فرض برائت و تفسیر به نفع متهم و آزادی
- بهره‌گیری حداکثری از تدابیر و اقدامات غیر بازداشتی و جایگزین‌های تعقیب کیفری
- رعایت حداقل استانداردهای تحقیق و رسیدگی از طریق تقویت منابع انسانی
- توجه توأمان به معیارهای کنترل جرم و دادرسی منصفانه
- تقویت شیوه‌های میانجی‌گری
- ایفای نقش نظارتی محاکم نسبت به دادسراها در خصوص قرارهای تأمین کیفری
- توجه به ظرفیت و ازدحام در زندان‌ها در زمان صدور قرارهای تأمین و صدور احکام کیفری
- پرهیز از صدور قرار بازداشت موقت جز در موارد ضروری

نتیجه‌گیری

رشد فزاینده شمار و نرخ بازداشت‌های پیش از محاکمه یکی از عوامل اصلی افزایش جمعیت کیفری و متعاقب آن ازدحام بیش از حد در زندان‌ها در ایران است. افزایش نرخ بازداشت‌های پیش از دادرسی نیز به نوبه خود ناشی از عوامل متعدد تقنینی و قضایی است. گسترش مداخله حقوق کیفری ماهوی - از طریق جرم‌انگاری حداکثری و حبس‌گرایی افراطی، کنترل موارد ویژه مانند مواد مخدر و کافی نبودن تدابیر غیرحبسی -، بزه‌دیده‌مدار بودن سیاست جنایی، کافی نبودن تدابیر غیربازداشتی و جایگزین تعقیب و در نهایت ضعف مقنن در تقنین مقررات مربوط به بازداشت موقت از جمله مهم‌ترین عوامل تقنینی و اتکای بیش از حد و نا کارآمد قضات به مجازات زندان، تمایل دادستان‌ها به کنترل جرم، استفاده حداقلی و محدود از اقدامات غیربازداشتی و ضعف‌های ساختاری و سازمانی قوه قضاییه نیز از عمده‌ترین عوامل قضایی افزایش شمار متهمان منتظر محاکمه می‌باشد.

پایبندی به استانداردهای حداقل و اصول رفتار با متهمین و زندانیان، کاهش مداخله حقوق کیفری، پرهیز از سخت‌گیری و عوام‌گرایی کیفری و استفاده از جنبه‌های نوین عدالت ترمیمی و آیین دادرسی کیفری توافقی، تلاش واقعی برای جرم‌زدایی و حبس‌زدایی، اصلاح مقررات بازداشت موقت، رفع محدودیت‌های موجود در تدابیر غیربازداشتی و اصلاح سیاست‌های جنایی در کنترل موارد خاص مانند جرایم مواد مخدر از جمله راهکارهای تقنینی و پایبندی مقامات قضایی به اصل برائت و تفسیر به نفع آزادی، استفاده حداکثری از تدابیر غیربازداشتی و جایگزین‌های تعقیب کیفری، رعایت استانداردهای حداقل از حیث زمان رسیدگی و حداکثر زمان بازداشت، توجه به ظرفیت زندان‌ها در حین صدور قرارهای تأمین و احراز ضرورت برای صدور قرار بازداشت موقت نیز از زمره راهکارهای قضایی برای کاهش نرخ و شمار بازداشت‌های پیش از محاکمه در ایران می‌باشد.

در نهایت بهره‌گیری از تجربه‌های موفق بین‌المللی و رویه‌های قضایی کارآمد ملی همچون لوک عدالتی هند، گاجاچا در رواندا و سایر کشورها با لحاظ جنبه‌های بومی و ملی کشور نیز بسیار راهگشاست.

منابع

- آشوری، محمد، جایگزین‌های زندان یا مجازات‌های بینابین، چاپ سوم، نشر گرایش، ۱۳۹۴.
- آلبرشت، هانس یورک، ازدحام در زندان‌ها، ترجمه دکتر حسین غلامی، چاپ اول، نشر میزان، ۱۳۹۵.
- پرادل، ژان، تاریخ اندیشه‌های کیفری، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، چاپ سوم، انتشارات سمت، ۱۳۸۱.
- تونری، مایکل، «کیفرهای اجتماع محور در ایالات متحده آمریکا»، ترجمه مینا صدیق فر، مجله حقوقی دادگستری، سال هفتاد و دوم، شماره ۶۴، پاییز ۱۳۷۸.
- جوانمرد، بهروز، تسامح صفر: سیاست کیفری سخت‌گیرانه در قبال جرایم خرد، چاپ دوم، بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۹۳.
- چانگ، امیلی؛ فاگان، ایمی؛ گارت، استیسی؛ جرمن، الین، بازداشت پیش از محاکمه: اصلاحات و راه حل‌ها، سازمان اصلاحات جزایی بین‌المللی، چاپ اول، ترجمه مهران مهاجر، نشر وفاق، ۱۳۸۴.
- حاجی تبار فیروزجایی، حسن، مجازات‌های جایگزین در حقوق کیفری ایران، چاپ اول، انتشارات فردوسی، ۱۳۹۳.
- داودی گرمارودی، هما، «اندیشه‌های مجازات و عوامل مؤثر بر حجم جمعیت کیفری»، مجموعه مقالات همایش راهکارهای کاهش جمعیت کیفری، چاپ اول، بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۸۶.
- دفتر هماهنگ‌کننده فعالیت‌های نظام ملل متحد در جمهوری اسلامی ایران، اعلامیه هزاره سازمان ملل متحد، چاپ دوم، مرکز اطلاعات سازمان ملل متحد در تهران، ۱۳۸۳.
- دلماس مارتی، می‌ری، نظام‌های بزرگ سیاست جنایی، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، چاپ دوم، بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۹۳.
- رابرتز، جولیان. وی؛ استالاتز، لورتا. جی؛ ایندرمار، دیوید؛ هاف، مایک، عوام‌گرایی کیفری و افکار عمومی: درس‌هایی از پنج کشور، ترجمه گروهی از پژوهشگران، چاپ اول، نشر میزان، ۱۳۹۲.
- زارعی محمودآبادی، محمود، زندان‌زدایی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق جزا، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۲.

- ستاد مبارزه با مواد مخدر، کتاب سال ۱۳۹۱ ستاد مبارزه با مواد مخدر، چاپ اول، انتشارات ریاست جمهوری، ۱۳۹۱.
- شمعی، محمد؛ شهباز، سارا، جرم‌انگاری حداکثری، چاپ اول، انتشارات جنگل، ۱۳۹۴.
- طاهرزاده، احمدعلی، «مجازات‌های جایگزین حبس»، مجله پیام آموزش، سال پنجم، شماره ۲۹، آذر و دی ۱۳۸۶.
- طاهری، سمانه، سیاست کیفری سخت‌گیرانه، چاپ اول، نشر میزان، ۱۳۹۲.
- عباسی، مصطفی، «عدالت ترمیمی: دیدگاه نوین عدالت کیفری»، مجله پژوهش‌های حقوق و سیاست، سال پنجم، شماره ۹، پاییز و زمستان ۱۳۸۲.
- فرجیپا، محمد، «چالش‌های ارزیابی کیفرهای اجتماع محور»، مجله حقوقی دادگستری، سال هفتاد و دوم، شماره ۶۴، پاییز و زمستان ۱۳۷۸.
- فروغی‌فر، جواد، «نقش قضا‌دایی در کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها»، مجموعه مقالات همایش راهکارهای کاهش جمعیت کیفری، چاپ اول، بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۸۶.
- قبانچی، حسام؛ دانش‌ناری، حمیدرضا، «الگوهای دوگانه فرایند کیفری: کنترل جرم و دادرسی منصفانه»، مجله آموزه‌های حقوق کیفری، شماره ۴، پاییز و زمستان ۱۳۹۱.
- کوپل، آندرو، رویکرد حقوق بشری به مدیریت زندان، ترجمه حسن طغرانگار، نشر وفاق، ۱۳۸۴.
- گودرزی بروجردی، محمدرضا، سیاست جنایی قضایی، چاپ اول، انتشارات سلسبیل، ۱۳۸۴.
- لازرژ، کریستین، درآمدی بر سیاست جنایی، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، چاپ پنجم، بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۹۵.
- صابر، محمود، «معیارها و تضمین‌های دادرسی عادلانه در مرحله تحقیقات مقدماتی»، مجله مدرس علوم انسانی، شماره ۶۳، زمستان ۱۳۸۸.
- معصومی، زیبا، «تبیین اصول و معیارهای طراحی فضاهای بازداشتگاهی شهری»، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۴۰، پاییز ۱۳۹۴.
- ناجی زواره، مرتضی، «تناسب در قراردادهای تأمین کیفری»، مجله تحقیقات حقوقی، شماره‌های ۸ و ۹ و ۱۰، تابستان و زمستان ۱۳۸۹.
- نورالهی، طه، «تحولات جمعیت ایران» مجله بررسی‌های آماری رسمی ایران، شماره ۲۴، بهمن ۱۳۶۸.

-
- نیازپور، امیرحسین، توافق‌شدن آیین دادرسی کیفری، چاپ دوم، نشر میزان، ۱۳۹۲.
 - هاشمی شاهرودی، سیدمحمود، زندان‌زدایی و حبس‌زدایی، چاپ اول، نشر میزان، ۱۳۹۵.
 - یکرنگی، محمد؛ ایرانمنش، مهدی، «کیفرهای اجتماع محور: از نظریه تا عمل»، مجله حقوقی دادگستری، سال هفتاد و دوم، شماره ۶۴، پاییز ۱۳۷۸.
- American Bar Association (ABA), Handbook of International Standards on Pretrial Detention Procedure, Washington, 2010.
 - Brehm, Hollie Nyseth & Uggen, Christopher & Gasanabo, Jean-Damascene, "Genocide, Justice and Rwandas GACACA Courts", Journal of Contemporary Criminal Justice, vol. 30, 2014.
 - Center for Democracy and Governance, Achivement in Building and Maintaining the Rule of Law, Section on Latin America: Colombia, USAID, Washington, 2002.
 - Center for Democracy and Governance, Srilanka Case Study, in Alternative Dispute Resolution: Practitioners, Guide 2, USAID, Washington, 1998.
 - Chang, Emily; Fagan, Aimee; Garrett, Stacy; Gehrmann, Elaine, Pre-trial Detention Reforms and Solutions, Penal Reform International (PRI), London, University of Illinois, 2004.
 - European Committee on Crime Problems (CDPC), White Paper on Prison Overcrowding, Strasbourg, PC-CP, 2015.
 - European Criminal Bar Association, "An Analysis of Minimum Standards in Pre-trial Detention and the Grounds for Regular Review in the Member State of the EU", ECBA, 2007.
 - Horovit, Sigali, Rwanda: International and National Responses to the Atrocities and their Interaction, DOMAC, Iceland, 2010.
 - Mahoney, Barry; Beaudin, Bruce; Carver, Jhon; Ryan, Daniel; Hoffman, Richard, "Pretrial Services Programs: Responsibility and Potential", National Institute of Justice, U.S Department of Justice, Whashington D. C., 2001.
 - N.Masamba, Sita; G.wilson, Edangya; D.Ayigale, Aliobe, "From Prison Back Home", Uganda Experience, 4th ed, 2001.
 - National Service of Gacaca Courts, Gacaca Courts in Rwanda, Kigali, 2012.
 - Tkachuk, Brian; Walmsley, Roy, World Prison Population: Facts, Trends and Solutions, Helsinki, 2001.

-
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), Handbook on Strategies to Reduce Overcrowding in Prison, New York, U. N Office at Vienna, 2013.
 - Walmsley, Roy, World Pre-trial/Remand Imprisonment List, 2nd ed, ICPS, 2014.